

Գ. ԱՐԳԱՐՅԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԽՈՒԶՈՒՄՆԵՐ

1. ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՍԵՐԵՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Միջնադարյան հինգ պատմիչներ՝ Ստեփանոս Ասողիկը, Մխիթար Անեցին, Սամվել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Մխիթար Այրիվանեցին հիշում են Սերեոս անունով մի պատմիչ, որը գրել է Հերակլի պատմությունը՝ «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Ուխտանեսը այդ նույն Պատմութիւնը հիշում է առանց Սերեոսի անունը տալու: Ո՞վ է եղել Սերեոսը, ի՞նչ ծախալ է ունեցել նրա Պատմութիւնը՝ հիշյալ աղբյուրները չեն նշում: Սերեոս և Հերակլ անուններից բացի պատմիչներն ուրիշ ոչ մի մանրամասնութիւն չեն հաղորդում: Միայն Ուխտանեսն է, որ վրկանի մարզպան Ամրատ Բազրատունու մասին խոսելիս մի փոքր ակնարկ է անում Հերակլի պատմության բովանդակության մասին:

1842 թվականին Հովհաննես Շահխաթունյանը էջմիածնի ձեռագրերից մեկում հանդիպում է մի անխորագիր բնագրի, որի հետ ծանոթանալուց հետո ենթադրում է, որ այն Սերեոսի Պատմութիւնն է: Բնագրի վրա մակագրում է. «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն ի Հերակլն»: Այդ օրվանից սկսած, գրիչներն սկսում են անհայտ հեղինակի անվերնագիր գործը ընդօրինակել Սերեոսի անունով, իսկ բանասերները անվերապահօրեն հետևում են Շահխաթունյանի ենթադրությանը:

Սերեոսի անձնավորությունը պարզելու նպատակով Շահխաթունյանը որոնում է այդ անունը կրող գրավոր հիշատակարաններ, և հայ հարուստ մատենագրության մեջ միայն մի տեղ՝ «Կանոնք Գունայ սուրբ ժողովոյն» կոչվող բնագրի վերջում պատահում է «Տէր Սերէոս եպիսկոպոս Բազրատունեաց» ստորագրությունը: Առանց փաստերի, միայն ենթադրությունների հիման վրա, այս Սերեոսին նա դարձնում է Հերակլի պատմության հեղինակ: Այնուհետև, ձեռագրում գտնվող անխորագիր բնագիրը սկսում է հրատարակվել (7 անգամ, տարբեր լեզուներով) որպես Բազրատունյաց Սերեոս եպիսկոպոսի «Պատմութիւն ի Հերակլն» աշխատություն:

Պատմության վերջին հրատարակության խորագիրն այլևս չի կրում Հերակլի անունը: Այն տպագրված է որպես «Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն»¹, առանց Հերակլի: Այս նորաձեւությունը պատկանում է Ստ. Մալխասյանցին, որն այդ առթիվ գրում է. «Հերակլ անունը չէ համապատասխանում Պատմության բովանդակությանը. Հայոց նախնական պատմությունը, Պարթևներն ու Արշակունիները, մարզպանները, Խոսրով Անուշըրվան, արարական

¹ Սերէոսի եպիսկոպոսի պատմութիւն, Երևան, 1939:

արշավանքները, Հայոց դավանության թուլթը և այլն ոչ մի կապ չունին Հերակլի հետ, որի մասին խոսում է հեղինակը յուր գրքի տասը գլխում միայն, իսկ մյուս քառասուն գլուխները Հերակլին չեն վերաբերում¹:

Այս իրողությունը Մալխասյանցից առաջ նկատել են Հ. Գաթրճյանը, Ն. Ակինյանը և ուրիշներ: Սակայն նրանք բոլորն էլ ընդունել են Շահխաթունյանի ենթադրությունը և աշխատել զանազան բացատրություններով հաշտեցնել Պատմության բովանդակության և մատենագիրների նշած «Պատմութիւն ի Հերակլն» վերնագրի միջև գոյություն ունեցող հակասությունը:

Գաթրճյանի կարծիքով, Սերեոսն սկզբում գրել է Հերակլի Պատմությունը, «բայց միանգամ սկսելէն յետև, ինչպէս բնականապէս կը պատահի, յառաջ և վերջն ալ շատ յարակից բաներ շարեր է»², որի հետևանքով գրվածքի բովանդակությունը փոխվել է, իսկ վերնագիրը մնացել «Պատմութիւն ի Հերակլն»: Ն. Ակինյանը Գաթրճյանի այս կարծիքին ավելացրել է իրենք. Սերեոսը իր Պատմության մեջ նվազում է սասանյան աշխարհավեր թագավոր Խոսրով Ապրվեզին և խոստանում գրել նրա պատմությունը, ուստի գրքի վերնագիրը եղել է «Պատմութիւն յԱպրուէզն Խոսրով», սակայն հետագայում պատմիչներից մեկը Ապրվեզի անունը ջնջել և վերնագրում ավելացրել է բարեպաշտ Հերակլի անունը³:

Ակինյանի ենթադրությունը կրկնել է նաև Ստ. Մալխասյանցը⁴: Այս ենթադրությունները զուրկ են հիմքից: Նրանք բխում են ոչ թե պատմիչների վկայած փաստից, այլ՝ ենթադրարար Սերեոսի Պատմությունը համարվող մի գրքի վածքի բովանդակությունից: Միայն ենթադրությունների վրա հենվելով չի կարելի շտապապես վեց հավաստի և ճշմարիտ պատմիչների, որոնք միաբերան վկայում են, որ Սերեոսի գրած Պատմությունը եղել է հատկապես Հերակլի պատմությունը:

Շահխաթունյանի հայտնաբերած գրվածքում Հերակլի գործերի նկարագրությանը առաջին անգամ հանդիպում ենք ԱԹ գլխում, որին հաջորդող ԱԳ, ԱԵ, ԱԶ գլուխները դարձյալ ոչ մի կապ չունեն Հերակլի հետ: Հերակլին չեն վերաբերում նաև գրքի վերջին՝ ԽԱ-Մ գլուխները: Այսպիսով, Հերակլի պատմությունը համարվող այս գրքում Հերակլին են վերաբերում ընդամենը 6 գլուխ, մնացած 44 գլուխները այլ բովանդակություն ունեն⁵: Պարզ է, որ այս Պատմությունը չէր կարող կոչվել «Պատմութիւն ի Հերակլն»: Այն չէր կարող կոչվել նաև «Պատմութիւն յԱպրուէզն Խոսրով» (ինչպես առաջարկել է Ակինյանը), որովհետև գրքում հենց հեղինակի կողմից պարզորոշ նշված են Խոսրով Ապրվեզի պատմության սահմանները, որին նախորդում և հաջորդում են նրա հետ շաննչվող բազմաթիվ գլուխներ:

¹ Անդ, էջ 25:

² «Սերեոս», Շարաթական լուրեր, Վիեննա, 1852, էջ 83:

³ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 334:

⁴ Մ ե թ է ո ս, Երևան, 1939, էջ 181, ծան. 35:

⁵ Հերակլի անունը հանդիպում է նաև հայ, հույն և պարսիկ թագավորների ժամանակագրական ցանկում (գլ. Գ), ինչպես նաև գրքի բովանդակությունը ներկայացնող Ե. գլխում: Սակայն, ինքնըստինքյան հատկանալի է, որ ինչպես ժամանակագրական աղյուսակը, այնպես և գրքի ընդհանուր ցանկը չէին կարող որեէ նշանակություն ունենալ՝ գիրքը Հերակլի անունով կոչելու հարցում:

Ներկա Պատմությունը բաժանված է երեք սրոշակի մասերի. 1. Հայոց պատմությունը՝ սկսած Հայկից ու Բելից մինչև է դար: 2. «Վէպ ի կործանիչն և յապականողն Խոսրով»: 3. «Բարձումն Սասանականին և մուտ որդուցն Իսմայելի յաշխարհն Հայոց»:

Հեղինակն ինքը հետևյալ կերպ է ներկայացնում իր Պատմության բովանդակությունը. «Բայց զայն ամենայն որ ի Պերոզի ժամանակն ևղեալ շարութիւն, և զառ ի Խոսրովայ (Անուշըռուխանայ—Գ. Ա.) զապատամբութիւնն զՎարդանայ, և զգարացն Պարսիցն զապատամբելն ի յՈրմզդիէ, զմահն Որմզդայի և զԹազաւորելն Խոսրովայ. զմահն Մարկայ և զԹազաւորելն Փոկասայ. զանունն Եգիպտոսի. զԿոստրածն Աղեքսանդրի. զգիմելն Հերակղի ի կողմանս հիւսիսոյ առ արքայն Բէտալացոց... զմահն Խոսրովայ. զԹազաւորելն Կաւատայ... և թէ որպէս յանկարծարէն շարժեցան բանակքն Իսմայելի, և ի վայրկեան ժամանակի վաճելով զգարութիւն թազաւորացն երկոցունց՝ կալան յՅեղիպտոսէ... և յեղերէ ծովուն մեծի արեւմտից մինչև ի դուռն թազաւորութեանն Պարսից զամենայն քաղաքս Միջագետաց Ասորոց...—զայս ամենայն կամեցայ ի ձեռն գրոյս այսորիկ կարճառաւ ձեզ վիպասանել»¹:

Պերոզից մինչև Իսմայելիցիներն արշավանքներն ընկած ժամանակամիջոցն ընդգրկում է մոտ 15 պարսիկ և հույն թագավորների երկուհարյուրամյա տիրապետության պատմություն: Այսպիսի ընդհանուր բովանդակություն ունեցող Պատմությունը, անշուշտ, չէր կարող կոչվել մեկ մարդու անունով—լինի դա Հերակղ, լինի՝ Ապրվեզ:

Այս գրվածքի համար Շահխաթունյանի ընտրած վերնագիրը («Սերէոսի Լպիսկոպոսի պատմութիւն ի Հերակղն») շեղում է ուշադրությունը գրվածքի բուն բովանդակությունից:

Վերնագրի անհամաձայնությունից բացի, Շահխաթունյանի ենթադրությունը դեմ են խոսում նաև բաղձաթիվ բնագրական փաստեր:

Նշենք նրանցից մի քանիսը:

Ուխտանեսը Սմբատ Բագրատունու մասին գրում է. «Բազում պատերազմունս վանեալ և վատեալ ի Հայս, ի Յոյնս և ի Պարսիկս՝ որպէս ցուցանէ քեզ Պատմութիւնն Հերակղի»²: Ներկա «Հերակղի պատմությունում» ոչ մի հիշատակություն չկա Սմբատի՝ Հայաստանում և Բյուզանդիայում վարած բազում պատերազմների մասին: Այստեղ Սմբատը մասնակից է միայն պարսկական ներքին պատերազմներին, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն բյուզանդական պատմության հետ: Մինչդեռ Բյուզանդիայում վարած պատերազմներն են, անշուշտ, որ Սմբատին մասնակից են դարձրել Բյուզանդական պատմություններ և տեղ տվել բյուզանդական կայսր Հերակղի պատմության մեջ: Եթե միայն պարսկական ներքին կռիվներով սահմանափակվին Սմբատի գործերը՝ նա Հերակղի պատմության մեջ անելիք չէր ունենա:

Ուխտանեսը Սմբատի մասին հայտնում է նաև հետևյալ տեղեկությունը. որը դարձյալ բացակայում է ներկա Սերևոսից. «Եւ Սմբատն՝ զորմէ ասացաք, թէ մարդպան էր Հայոց»³:

Այս տեղեկությունը հաստատում է նաև Ասողիկը⁴, որը Ուխտանեսին ծա-

¹ Սերէոս, Երևան, 1939, էջ 24:

² Ուխտանէս, Պատմութիւն հայոց, հատ. 2, Վսղարշապատ, 1871, էջ 56:

³ Անդ, էջ 17:

⁴ Ստ. Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 85:

նոթ չի եղիլ և իր տեղեկությունը քաղել է, հավանաբար, նույնպես Հերակլի Պատմությունից:

Զ. Պատկանյանը Սերեոսի Պատմության հետ միասին հրատարակել է Թ. Արծրունու, Ասողիկի, Դրասխանակերացու և Վարդանի Պատմություններից դանազան հատվածներ, որոնք նրա կարծիքով, քաղված են ներկա Սերեոսի Պատմությունից: Բացի Ասողիկից՝ հիշյալ պատմիչներից և ոչ մեկը չի նշում իր աղբյուրը: Հնարավոր է, որ նրանք, իրոք, օգտվել են ներկա Սերեոսից: Միայն Ասողիկն է, որ որոշակի նշում է՝ «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ»: Տեսնենք, արդյոք Ասողիկի հատվածները, որոնք հրատարակված են որպես Սերեոսից վերցված քաղվածքներ, իրականում համապատասխանում են ներկա Սերեոսին, թե վերցված են մի այլ աղբյուրից, որը մեզ չի հասել: Ահա, այդ հատվածներից մեկը:

Ս Ե Բ Ե Ս Ս

Եւ եղև ի ՍՍ. ամի թագաւորութեան Սոսրովայ որդւոյ Կաւատայ՝ ապստամբեաց Վարդան և ի բաց կեաց ի ծառայութենէ թագաւորութեանն Պարսից հանդերձ միարանութեամբ ամենայն Հայաստանեաւք: Սպանեալ զՍուրէնն մարզպան լանկարծաւրէն ի 'եօլին քաղաքի՝ առին դաւար բազում և գնացին ի ծառայութիւն Յունաց՝:

Ա Ս Ո Ղ Ի Կ

Եւ ապա Սոսրով՝ արքայն Պարսից զՍուրէն ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ճիհովր-Վշնասպ՝ հանէ ի հազարապետութիւն Հայոց: Որ կկեալ կալաւ զերկիրս մեր, յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց. զի շնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ: Ընդ որ զայրացեալ Վարդանայ բղնշխի՝ որդւոյ Վասակայ, որ էր յազգէն Մամիկոնէից՝ սպասեալ զիպոզ ժամանակի՝ սուսերահար անէր զՍուրէն մարզպան, (և) լերկիր կործանէր յամի քառասուն և միերորդի թագաւորութեան Սոսրովու, որ էր ամ եօթներորդ թագաւորութեան Յուստիանոսի, յամսեանն արեղի քսաներկուսն ամսոյն, որ է փետրուարի, լաւուր երկքշարաթւոջ: Եւ իշխանք Հայոց համօրէն ապստամբեալ ի Պարսից՝ ձեռն կտուն ի Յունականն՝:

Ինչպես տեսնում ենք, Ասողիկի նամանությունը Սերեոսի հետ շատ ընդհանուր է: Ծիհովր Վշնասպ անունը, «շնայր ընդ կանայս ազատաց» փաստը, Սուրենի սպանման ամսաթիվը և այլ տվյալներ բացակայում են ոչ միայն ներկա Սերեոսից, այլև մեզ հայտնի բոլոր հայկական աղբյուրներից: Հունական աղբյուրների, ինչպես նաև Անանիա Շիրակացու մի վկայության համաձայն՝ Սուրեն մարզպանին սպանել է Զավրակ (Զաւրակ, Զօրակ) Կամսարա-

¹ Պետք է լինի՝ Նիհովր Վշնասպ (տե՛ս պրոֆ. Մարկիվարաի անտիպ աշխատությունը „Die Provinz Parskehajkh“, որը պահվում է Մատենադարանում):

² Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, Ս. Պետերբուրգ, 1879, էջ 167:

³ Ս Ե Բ Ե Ս Ս, Երևան, 1939, էջ 26—27:

կանր¹: Ասողիկը շի օգտվել նաև այս աղբյուրներից: Կնշանակի նրա ձեռքի տակ եղել է այն Պատմությունը, որը «Պատմութիւն տիեզերականի» առաջաբանում նշված է «Պատմութիւն Հերակլի, որ ի Սերիոսէ եպիսկոպոսէ ասացեալ» վերնագրով:

Նույն իրողութիւնն է հաստատում նաև Ասողիկի բերած Հայոց դավանութեան Թուղթը², որը նույնպես մի շարք բանասերների կողմից (Ք. Պատկանյան, Ստ. Մալխասյանց, Ն. Ակինյան և ուրիշներ) դիտվում է որպես ներկա Սերեոսից քաղված հատված: Այս Թուղթը ամենապերճախոս ապացույցն է այն բանի, որ Ասողիկն օգտվել է ոչ թե ներկա Սերեոսից, այլ բուն Հերակլի Պատմությունից: Ներկա Սերեոսը Թուղթը քաղել է բազմաթիվ կրճատումներով: Նրա բաց լնդած հատվածները խնամքով ընդօրինակվել և մեղ են հասել Ասողիկի միջոցով: Ի դեպ՝ Ասողիկի մոտ գտնում ենք այդ նամակի կեսը միայն: Թղթի կապակցութեամբ Ակինյանը գրում է. «Ո՛րչափ փոփոխուած է Սերիոսի բնագիրը՝ բառերու և նախադասութիւններու իսկ անկմամբ»³:

Սերեոսի Պատմության ուսումնասիրութեամբ զբաղված գանազան բանասերներ՝ Սերեոսի բնագրում Շահխաթունյանի ենթադրութեանը դեմ գնացող հատվածները հաճախ վերադրել են գրիչներին կամ ժամանակի ոչնշացնող ձեռքերին: Ստացվում է այնպես, որ այս գրվածքում շատ քիչ բան է մնացել անաղարտ, մեծ մասը կամ փոփոխվել է, կամ ոչնշացել: Ներկա դեպքում՝ Ասողիկի բացահայտած տարբերութիւնները միայն «բառերու և նախադասութիւններու անկմամբ» չեն սահմանափակվում: Կան այլ կարգի տվյալներ, որոնք ապացուցում են, որ Ասողիկը իր Թուղթը վերցրել է այլ աղբյուրից: Ինչ վերաբերում է Ասողիկի Պատմության մեջ ներկա Սերեոսին հիշեցնող որոշ նմանութիւններին՝ ապա պետք է ենթադրել, որ այդպիսիք գալիս են այն ընդհանուր աղբյուրից, որից օգտվել են և՛ Սերեոսին վերագրվող երկի հեղինակը, և՛ Ասողիկը:

Սերեոսին վերագրվող Պատմության հեղինակի մասին խոսելիս շպեռ է աչքաթող անել նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ ամբողջ գրվածքի մեջ ոչ մի հիշատակութիւն չկա Գվինի 645 թ. ժողովի մասին, որին մասնակից էր Բագրատունյաց Սերեոս եպիսկոպոսը: Եթե այս եպիսկոպոսը իսկապես ներկա գրվածքի հեղինակը լիներ՝ ապա դժվար թե ամբողջ Պատմության մեջ գտնեմեկ անգամ չակնարկեր այդ ժողովը:

Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սերեոսի անվան հետ անհարիր է նաև ներկա գրվածքի հեղինակի թշնամական ոճը՝ ներսես Շինող կաթողիկոսի նկատմամբ. «Ի սրաի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս դաւնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զհայս Քաղկեդոնի ժողովոյն», «Եւ այսպէս շարժեաց կաթողիկոսն զճշմարիտ հաւատս սրբոյն Գրիգորի... Եւ զսուրբ և զվճիտ և զականակիտ աղբերացն պղտորեաց զչորս... մատնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն, և բեկանէր ահիւ»⁴:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1913, էջ 69—72: Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը, Երևան, 1944, էջ 228, «Յաղագս հարցման և լուծման»:

² Ստ. Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 91—98:

³ Հմմտ. Սերէոս, Երևան, 1939, էջ 121—126:

⁴ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 222—223:

⁵ Սերէոս, Երևան, 1939, էջ 144:

Մերևոսը, որ Ներսես կաթողիկոսի հետ միասին ստորագրել է «Կանոնք Գունայ սուրբ ժողովոյն» փաստաթուղթը և Ներսեսի հրավերով երկու անգամ մասնակցել է Դվինի ժողովներին¹, եթե նույնիսկ ծածուկ հակակրանք տածեր զեպի Ներսես Շինող կաթողիկոսը՝ դարձյալ չէր համարձակվի նրա կենդանության օրոք այսպիսի համարձակ մեղադրանքներ—փաստորեն՝ անեծքներ—կարգալ նրա հասցեին:

Նշված փաստերը բացահայտում են Մերևոսի իրական Պատմության մասին պատմիչների հաղորդած տեղեկությունների և Մերևոսին վերագրվող ներկա գրվածքի միջև գոյություն ունեցող լուրջ անհամաձայնությունը և առիթ են տալիս մտածելու երկի իրական հեղինակի մասին:

Այս տեսակետից առանձին նշանակություն է ստանում քննարկվող զբրվածքի մասին մի նորահայտ տեղեկություն, որը վերաբերում է Մերևոսին վերագրվող բնագրի մայր ձևագրին:

Այս թանկարժեք ձևագիրը պահվում է Հայկական ՍՍՌ Պետական Մատենադարանում՝ № 2639 (նախկին № 611, Կարենեան ցուցակ № 2463): Այն՝ միաժամանակ Ղազար Փարպեցու Պատմության և Թղթի մայր ձևագիրն է: Այստեղ են հավաքված նաև Կորյունի, Ազաթանգեղոսի, Եղիշի, Խորենացու և Մեսրոպ Վաչոցձորեցու երկերի լավագույն օրինակներ: Ձևագիրը հիմնականում ընդօրինակվել է մի շատ հին ձևագրից, որը ժ է դարում արդեն ջրբրբրված է եղել և այժմ գոյություն չունի: Ձևագիր ժողովածուի առաջին և մանրամասն նկարագրությունը պատկանում է Գալուստ Տեք-Մկրտչյանին²: Այնուհետև, տարբեր առիթներով նրան անդրադարձել են Ստ. Մալխասյանցը³, Մ. Արեղյանը⁴, Ն. Ակինյանը⁵, Ե. Տեք-Մինասյանը⁶ և ուրիշներ: Ժողովածուն ամենուրեք ներկայացված է որպես մի կուռ ամբողջություն, ընդօրինակված 1672 թվականին, երկու գրիչների՝ Պողոս Գավրուցու և Գրիգոր երեցի կողմից:

Ձևագիրն ընդօրինակվել է Բաղեշի Հովհաննու Կարապետի (Ամրդուլու) վանքում: Ժամանակին այդ վանքում գտնված ձևագրերի ցուցակում, որը կազմել է հայտնի մատենագետ և Բաղեշի դպրոցի ականավոր ուսուցիչ Վարդան Բաղիշեցին, ժողովածուի բովանդակությունը ներկայացված է այսպես. «Ազաթանգեղ, Մովսէս, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովու»⁷: Այս տեղեկությունից երևում է, որ Վարդան Բաղիշեցու օրոք ձևագիրը այլ տեսք է ունեցել, քան այժմ: Հետևաբար ժամանակի ընթացքում գիրքը փոփոխություն է կրել և այլևս չի կարող դիտվել որպես ամբողջովին 1672 թվականի գործ:

¹ Դվինի երկու ժողովների (645 և 648) մասին տե՛ս Օրմանյան, Ազգապատում, պրակ. 1, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 712, 717—720 և այլն:

² «Արարատ», 1891, էջ 147—155 և «Արարատ», էջ 542—549:

³ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն հայոց, Տիգրիս, 1904, էջ Ե—Զ: Մերէոսի կախողոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ Թ:

⁴ Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց, Տիգրիս, 1913, էջ ԺԵ—ԺԶ: Կ օ ր ւ ւ ն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 20—21:

⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1923, էջ 3—6, 100. 1952, էջ 44—45 և այլն:

⁶ Եղիշէի վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ XXIV—XXXVI:

⁷ Ամրդուլու գրքերի ցուցակը՝ հետևյալ վերնագրով. «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամրդուլու՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմօվս ձևագր Վարդանայ վարդապետին»,—գտնվում է Մատենադարանի № 737 (նախկին № 639) ձևագրում:

Վարդանի կազմած ցուցակի համաձայն՝ ժողովածուում Ղազար Փարպեցու Պատմությանը պետք է հաջորդեր միայն մեկ բնագիր, որը Վարդանը Խոսրովի անունով է ներկայացրել, մինչդեռ իրականում այնտեղ կան երկու անխորագիր բնագրեր, որոնցից առաջինը այժմ վերագրվում է Սերենոսին, իսկ երկրորդը Կորյունի գրած Մաշտոցի վարքն է: Ակինյանը ժողովածուն ամբողջությամբ համարելով 1672 թվականի գործ՝ գրում է «Վարդան իր գրացուցակին մէջ... չէ անդրադարձած, թե ձեռագրին մէջ... կայ նաև Սերբոսի (կամ Եսերբոսի) Պատմութիւնն ի Հերակղ, վասն զի այն անխորագիր էր, իսկ յաջորդ գրուածքը... որ Կորիւնն է՝ համարած է գործ Խոսրովու...»¹:

Այսպիսով, Ակինյանը կարծում է, թե № 2639 ձեռագրում 120 մեծագիր էջեր գրադեցնող Սերբոսի Պատմությունը Վարդան Բաղիշեցին կարող էր իր ցուցակում չգրանցել միայն այն պատճառով, որ այն խորագիր չուներ (կարծես թե ձեռագրաց ցուցակներում գրանցվում են միայն խորագիր ունեցող երկերը), իսկ ընդամենը 14 թերթից բաղկացած Մաշտոցի վարքը, որը ձեռագրում դարձյալ անհեղինակ է՝ Վարդանը մտցրել է ցուցակի մեջ, որովհետև գիտեցել է, որ նրա հեղինակը... Խոսրովն է: Կարճ ասած, Ակինյանը համոզված է, որ ցուցակում նշված Խոսրովի գործը Մաշտոցի վարքն է²:

Խոսրովի կապակցությամբ մեր հետազոտությունները այլ արդյունք տվեցին:

Ձեռագրի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ Խոսրովի անունով նշված բնագրին հաջորդող Մաշտոցի վարքը գրված է նախորդ բնագրից տարրերվող մի այլ ձեռագրով³: Այս նոր գրչության հեղինակն է Գրիգոր վարդապետը, որը ծնվել է 1670 թվականին⁴: № 2639 ձեռագիր ժողովածուն

Այն՝ որոշ ազնատումներով աղագրվել է «Աբարատ» ամսագրում (Վաղարշապատ, 1903, էջ 178—189): Թուցակի գրություն ժամանակի մասին ձեռագրերը տվյալներ չունին: Ակինյանը՝ հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրներից օգտվելով՝ գրում է. «1673-ին կազմած է ինքը (Վարդանը—Գ. Ա.) Ամիրտուր գրքերու ցուցակը» («Հ. ամս.», 1952, էջ 34): Թուցակում հանդիպող գրքերից երկուսը (Հովհ. Կոստանդնուպոլսեցու «Քերականությունը», Պոդոս Փիրուժալե) լույս են տեսել 1674 և 1675 թվականներին և այդպիսով հերքում են Ակինյանի կարծիքը: Մենք կարող ենք ցուցակի անխախտ ժամանակ նշել 1675—1704 թվականները (վերջինս Վարդանի մահվան թվականն է): Եվ բանն որ ցուցակում գրանցված գրքերի տարբերվելը կանոնավոր հերթականությամբ հասնում են մինչև 1675 թվականը և այլևս չեն շարունակվում՝ կարելի է ենթադրել, որ ցուցակը գրվել է 1675 թվականին կամ նրանից մի քանի տարի հետո:

¹ «Հանդես ամսօրեայ», 1952, էջ 44—45: Տե՛ս նաև նույն տեղում, 1923, էջ 100:

² Խոսրովի մասին մի այլ կարծիք է հայտնել Ամրդուր. ձեռագրաց ցուցակը հրատարակող Ս. Տեր-Հակոբյանը: Տեղեկություն չունենալով Ամրդուր. ձեռագրերի այդ ցուցակում գրանցված գրքի և № 2639 ձեռագրի նույնության մասին՝ նա կարծել է, թե Վարդանի նշած Խոսրովի գործը՝ Խոսրով Թարգմանչի «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ» երկը պետք է լինի («Աբարատ», 1903, էջ 179):

³ Այդ նույն ձեռագրով գրված ուրիշ բնագրեր մենք հայտնաբերեցինք Մատենադարանի № 2078 և 2771 ձեռագրերում: № 2078 ձեռագրի 472ա թերթում այս նոր գրչի մասին գրված է. «Յիշեցէր... և զիս դանարժան Գրիգոր գրիչս և միւս ծեր տէր Գրիգորն, որ օգնեաց ինձ և հասոյց յաւարտ»: Այստեղ նշված «միւս ծեր տէր Գրիգորը» ոչ այլ որ է, բան № 2639 ձեռագրում Փարպեցու և ներկա «Սերբոսի» բնագրերն ընդօրինակող Գրիգոր երեցը: Այդ ապացուցվում է նրանով, որ № 2078 ձեռագրում այս Գրիգոր երեցի ձեռագրով ընդօրինակված է մի ընդարձակ բնագիր: Եվ այս բնագրի կապակցությամբ է, որ երիտասարդ գրիչը խնդրում է հիշել «միւս ծեր տէր Գրիգորն, որ օգնեաց ինձ և հասոյց յաւարտ»:

⁴ Ակինյան, Բաղիշի գյուրջը, Վիեննա, 1952, էջ 323:

կազմելու ժամանակ (1672 թվականին) նա եղել է ընդամենը երկու տարեկան: Հետևաբար, Մաշտոցի Վարքը նա կարող էր ընդօրինակել առնվազն 1685 թվականին, երբ 15 տարեկան էր:

Այս թվականից մոտ 10 տարի առաջ Վարդան Բաղիշեցին արգեն կազմել էր Ամրդուլու վանքում գտնվող ձեռագրերի ցուցակը, որտեղ գրանցել էր № 2639 ձեռագիրը՝ առանց Մաշտոցի Վարքի:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ Մաշտոցի Վարքը՝ ընդօրինակվելուց հետո էլ՝ երկար ժամանակ գտնվել է մի այլ ձեռագրում, որից հետո նոր է այնտեղից պոկվել և ներմուծվել № 2639 ձեռագրի մեջ: Ըստ որում՝ ներմուծումը կատարվել է № 2639 ձեռագրի կազմը քանդելու գնով: Այս փոփոխության հետքերը այժմ պարզ երևում են ձեռագրի վրա¹:

Այսպիսով, հասկանալի է դառնում, թե ինչու Ամրդուլու ձեռագրաց ցուցակում № 2639 ձեռագրի բովանդակությունը նշելիս Վարդանը Մաշտոցի Վարքը չի նշել:

Միաժամանակ բացահայտվում է մի շատ ուշագրավ փաստ՝ № 2639 ձեռագրում Փարպեցու Պատմությանն ու Բղթին հաջորդող անխորագիր բնագիրը, որը 1842 թվականին Հովհ. Շահխաթունյանի կողմից վերագրվել է Սերեոսին, Ամրդուլու ձեռագրաց ցուցակում նշված է «Խոսրովու» անունով:

Մեզ հայտնի չէ, թե Վարդան Բաղիշեցին որտեղից է վերցրել Խոսրովի անունը: Փաստն այն է, որ նա այդ անունը նշում է առանց կասկածի, որպես հայտնի իրողություն, մյուս նշանավոր պատմիչների հետ միասին. «Ազաթանդեղ, Եղիշէ, Ներսէսի պատմութիւն, Ղազարու Փարպեցոյ և Խոսրովու»:

«Խոսրովու» Պատմությունը (այժմ Սերեոսին վերագրվող) որևէ առանձին տվյալ չունի, որը Վարդանին հիմք տար՝ առանց ուրիշ փաստ ունենալու՝ այս Պատմությունը կոչելու հատկապես Խոսրովի անունով:

¹ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել այդ փոփոխությունը պատկերող մի քանի փաստեր:

№ 2639 ձեռագիրը բազկացած է 47 պրակներից, որոնցից վերջինը Վարքն է: Վարքից բացի, նախորդ բոլոր պրակները իրար պիճնդ կարված են չընդհատվող հաստ թելերով, որոնք 5 տարբեր տեղերում հյուսվում են իրար և անցնում 46 պրակների մեջքերի վրա բացված 5 ընդհանուր ահոսների միջով: Պրակները միացնող թելերը փոխանակ 46-րդ պրակից հետո շարունակվելու 47-րդ պրակի մեջ՝ դուրս են գալիս 46 պրակներից (որովհետև 47-րդ պրակի մեջքի վրա ահոսներ չկան) և անմիջապես մտնում են կազմի դաճած կտորի տակ: Այսպիսով, կազմի հետ միացված են միայն 46 պրակները, իսկ Վարքը մնում է կազմից անջատ: Ուրեմն ձեռագիրը կազմելու ժամանակ Վարքը կազմարարի ձեռքի տակ չի եղել և ձեռագիրը կազմվել է առանց նրա: Հետագայում ձեռագրի կազմը քանդել են և վերջին պրակին միացրել Վարքը: Միացումը կատարված է բարակ և անհամեմատ ավելի նոր թելերով, որոնք ձեռագիրը կազմելու ժամանակ գործածության մեջ չեն եղել: Վարքի վրա նկատվում են նրա մայր ձեռագրից մնացած 11 ասեղի անցքեր, որոնցով անցել են այդ ձեռագիրը կարող թելերը: Այս ձեռագիրը ունեցել է 25×18,5 մեծություն, մինչդեռ № 2639 ձեռագրի մեծությունն է՝ 25,5×19,3: Վարքը իր վրա կրում է իր մայր ձեռագրից եկող ուրույն համարակալություն: Կազմարարական ահոսների բացակայությունը Վարքի վրա ենթադրել է տալիս, որ նրա մայր ձեռագիրը դեռ հիմնական կազմ չի ունեցել, երբ իրենից հեռացրել են Վարքը: № 2639 ձեռագրի բոլոր 46 պրակները անխորհր համարակալված են կազմարարի կողմից, իսկ Վարքի պրակը ոչ մի համարակալություն չունի: № 2639 ձեռագրում գտնվող բոլոր բնագրերը նկարագրագրված են հայանի ծաղկող Սահակ Վանեցու կողմից, որը Բաղեշում է գտնվել մինչև 1676 թվականը: Վարքը ոչ մի նկարագրագրություն չունի: Այն գրված է բոլորովին տարբեր թղթի վրա, տարբեր ոճով և մնացած բնագրերից առանձնանում է իր անշուք գրությունը և թղթերի եզրերի անխնամ կարվածքով:

Պատմության վրա կարելի էր հենվել, եթե այն հանդիսանար խորով անունով մի նշանավոր անձնավորության գործերի պատմությունը, մի բան, որ իրականությունը չի համապատասխանում: Այնտեղ, ճիշտ է, հանդես են գալիս յոթ տարրեր խորովներ, սակայն հենց այս հանգամանքը ապացուցում է, որ բազմաթիվ խորովների առկայության դեպքում սոսկ խորով անունը, առանց որևէ տարրերիչ մականվան, չէր կարող գործածվել այդ խորովներից հատկապես մեկը ներկայացնելու համար: Ինչ վերաբերում է խորով Ապրվելին՝ ապա, ինչպես ասվեց, նրա գործերի նկարագրությունը կազմում է Պատմության միայն մեկ հատվածը, որից հետո և առաջ զետեղված գլուխները պատմում են հայոց, հույների, պարսիկների, արաբների և այլ ժողովուրդների ունեցած քաղաքական և եկեղեցական դարավոր փոխհարաբերությունների մասին:

Այսպիսով, խորով անունը ներկա Պատմության կապակցությամբ Վարդանին հայտնի է եղել, ինչպես երևում է, մի այլ աղբյուրից, որը այժմ մեզ հայտնի չէ: Այդ անունը, ամենայն հավանականությամբ, վերաբերում է Պատմության հեղինակին:

Որոշ տվյալների համաձայն՝ անցյալ դարի 40-ական թվականներին խորովի անունը կրող պատմության մի ձեռագիր գտնվելիս է եղել Աստրախանում: 1847 թ. ապրիլի 25-ին այդ մասին Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանը ներսևս Աշտարակեցուն գրում է. «Վեհափառ Տէր, որպէս զիտէք և արդէն լսեմ ևս եթէ Վեհափառութիւն Ձեր ունի առաքել զյիշեալ (Մատթէոս) արքեպիսկոպոսն նախ ի յԱստրախան... ոչ աւելորդ համարիմ խնդրել խոնարհարար, յանձնել յատկապէս նոյն արքեպիսկոպոսին Մատթէոսի և դայն, զի ի դնալ նորա անդր հասու լիցի գրատան եկեղեցւոյն Սուրբ Աստուածածնի... Լուեալ է իմ թէ՛ անդ յԱստրախան դտանի անուանեալն խորով պատմագիրք առ տեղւոյն բնակիչ Գրիգոր Ամիրաղովն՝ մնացեալ առ ինքն ի հօրեղբօրէ իւրմէ յԱրահամէ: Սոյն Գրիգոր վախճանեալ գոյով արդէն՝ կայ որդի նորին Արահամ անուն՝ փեսայ տան Շամխարեանց, և ունի զգուտար դատեր Գանիէլի Շամխարեանց: Հասու լիցի յատկապէս և այսմ, որ կարծի զիւր քանկագին, զի անուն և եր լսի ի կարգի անգիտ եեղինակաց ի մեզ (ընդգծումներն ամենուրեք մերն են—Գ. Ա.), և անձանօթ է ամենեկին ցարգ յազդէ մերմէ և յայլոց»¹:

Հայ մատենագիրների շարքում խորով անունը նորություն չէ: Հայտնի են հինգ տարրեր խորովներ՝ խորով թարգմանիչ (Սահակ Պարթևի աշակերտն է, գրել է «Պատմութիւն սրբոյն Սահակայ հայրապետին»)², խորով պատմագիր (ապրել է 9—10 դարերում)³, խորովիկ թարգմանիչ կամ խորով Հուտոր (10 դարի մատենագիր, գրել է դավանաբանական թղթեր և զանազան այլ գործեր)⁴,

¹ Ա. Ս ե դ ր ա կ յ ա ն, Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կենսագրությունը, Ս. Պետերբուրգ, 1898, էջ 174—175:

² «Պատմագիրք հայոց» («Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 56): Ջ ա ր ր հ ա ն ա լ յ ա ն, Հայկական հին պատմություն, Վենետիկ, 1897, էջ 295: Ա ճ ա յ ա ն, Հայոց անձնանունները բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 533, և այլն:

³ Կ. Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1909, էջ V: Մ ի. Ա յ ր ի վ ա ն ե ց ի, Պատմութիւն ժամանակագրական, Պետերբուրգ, 1867, էջ 27: Մատենագրարանի ձեռագիր № 126, թերթ 255ր: Ա ա դ ա ր Ջ ա հ կ ե ց ի, Գիրք Աստուածաբանական, որ կոչի գրախոս ցանկալի, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 646: Ա ճ ա յ ա ն, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, էջ 534, և այլն:

⁴ Գ. Հ ո վ ա կ փ յ ա ն, խորովիկ թարգմանիչ, Վաղարշապատ, 1899:

Խոսքով Անձևացի (Գրիգոր Նարեկացու հայրը, ժ դարի մատենագիր)¹,
Խոսքով գիտնական (ժ դար)²:

Այս Խոսքովներից երկրորդը հիշատակվում է որպես Բ դարի պատմիչ
Ղևոնդ երեցին նախորդող պատմագիր: Այսպիսով նա մտանում է Վարդան
Բաղիշեցու նշած Խոսքովին («Սերևոսին»), որի գրվածքը, խակապես, Ղևոնդի
Պատմության նախորդն է հանդիսանում: Այս երկու Պատմությունների կապն
այնքան ակնհայտ է, որ բանասեր Բ. Սարգսյանը նույնիսկ կարծիք է հայտ-
նել, թե Սերևոսին վերագրվող Պատմության Բ. դպրությունը հանդիսացել է
Ղևոնդի Պատմության սկիզբը. «Այնտեղէն կսկսի Արարացւոց պատմութիւնը,
ուր կաւարտի Անանունի («Սերևոսի»—Գ. Ա.) Բ դպրութիւնը»³:

Կիրակոս Գանձակեցին այս Խոսքովին հիշատակում է Ղևոնդից անմիջա-
պես առաջ. «Եւ Պատմութիւն սքանչելի առն Կորեան: Եւ Խոսքով: Եւ Ղևոնդ
երիցու Պատմութիւն»: Մխիթար Այրիվանեցին նրան հիշում է Թովմա Արծրու-
նու առջև. «Խոսքով, Թովմայ վարդապետ»: Մատենագարանի № 126 ձեռագրում
(թ. 255 ր) գտնվող մի ցուցակում⁴ նույնպես Խոսքովը հիշատակված է Ղևոն-
դից առաջ. «Խոսքով Կորովին և զոր ինչ պատմեաց: Ղևոնդ, որ զղալն Մահ-
մէտի պատմէ լիապէս»: Այս ցուցակը միևնույն ժամանակ հայտնում է Խոս-
քովի մականունը՝ Կորովի: Հայ պատմագիրների մի այլ ցուցակում նույնպես
Խոսքովը հիշատակված է Ղևոնդ երեցից անմիջապես առաջ⁵: Այդպես է նաև
Սահակ Զահեկեցու ցուցակում:

«Եօթներորդ՝ Բիզանդ վայրախօս,
Եւթներորդ՝ Խոսքով,
Իններորդ՝ Ղևոնդ»⁶:

¹ Խոսքովու Անձևացեաց եպիսկոպոսի մեկնութիւն աղօթից պատարագին, Վենետիկ,
1869: Մեկնութիւն ժամակարգութեան, Օրթագյուղ, 1840:

² Ա. Տ ա յ ա ն, ՀԱԲ, հատ. Բ, էջ 535:

³ «Բաղմազէպ», 1915, էջ 38:

⁴ Ծուցակի հեղինակն ու գրութեան ժամանակն անհայտ են: Զեռագիրը ընդօրի-
նակված է 1709 թվականին:

⁵ «Յանկ պատմագրաց հայոց» (Ալիշան, Հայաստան, մաս Ա, Վենետիկ, էջ 13):

⁶ Ալիշանը Խոսքովի մասին գրում է. «Ղևոնդ՝ ութներորդ դարու պատմիչն է՝ Արա-
րացւոց գործոց. առաջ կամ ետեւ՝ անտարակոյս երեի Խոսքով անուամբ պատմիչ մի, հա-
ւանօրէն Ս. Սահակի վարքը գրող» («Հայաստան», 1901, էջ 64): Մեծանուն բանասերը
Խոսքովին համարում է «հաւանօրէն Ս. Սահակի վարքը գրող», հենվելով Մխիթար Այրի-
վանեցու հետևյալ ցուցակի վրա. «Ներսէս, Սահակ, Կորիւն, Սայակայ, Խոսքով, Թովմայ վար-
դապետ». (Մխ. Այրիվանեցի, Պատմ. ժամանակագր., Պետերբուրգ, 1867, էջ 37):
Ալիշանի կարծիքով «Սայակայ» բառի առջև եղել է «Պատմութիւն» բառը, որը հետագայում
ընկել է: Եթե այս ենթադրութեանը համոզմունք կհարգացիք այսպես. «Ներսէս,
Սահակ, Կորիւն, Պատմութիւն Սայակայ, Խոսքով, Թովմայ վարդապետ»: Այսպիսի ընթեր-
ցումից հետո էլ «Սայակայ պատմութիւնը» ոչնչով չի աննշիք Խոսքովի հետ: Այն կարող
է վերաբերել միայն Կորյունին, այսպես. «Կորիւն՝ Պատմութիւն Սայակայ»: Բ. Պատ-
կանյանը այդպես էլ թարգմանել է. «Нерсес и Саак, Корюи (Жизнеописание Саака).
Хосров, Тома Арцруни Варданет». (Мх. Айрив., Хрон. истор., Петербург, 1869, стр.
364). Ալիշանի ենթադրութեան դեմ է խոսում նաև հետևյալ փաստը: Մխ. Այրիվանեցին
իր ցանկում բոլոր պատմիչներին (55 պատմիչ), առանց բացառութեան, հիշատակում
է միայն անուններով, առանց նրանց գրած պատմությունները նշելու: «Պատմութիւն»
բառը այս ցուցակում ոչ մի տեղ չի գործածվում և, հետևաբար, չէր կարող գործածվել
միայն և միայն Խոսքովի Պատմության կապակցութեամբ: Այդ բառի գործածությունը
ցուցակում հավանական կլիներ միայն այն դեպքում, եթե ավյալ Պատմության հեղինակը
հայտնի չլիներ և նրա փոխարեն գործածվեր Պատմության վերնագիրը:

Սերեոսին վերագրվող Պատմության որոշ տվյալներ ցույց են տալիս, որ նրա հեղինակը եղել է Հռիփսիմեի տաճարին և Կոմիտաս կաթողիկոսին մոտ կանգնած մի անձնափորութուն: Այդ են ապացուցում տաճարի շինությանը և Կոմիտասի դրագրութուններին նվիրված գլուխները: Այն ժամանակ, երբ պատմության մեջ ոչ մի հիշատակություն չկա ժամանակակից քաղաքական և եկեղեցական բազմաթիվ կարևոր իրադարձությունների մասին¹, այդ միևնույն ժամանակ՝ Պատմության մեջ մանրամասն շարադրված են Կոմիտաս կաթողիկոսի և Մողեստոս երեցի երկար ու բարակ նամակները, ինչպես նաև առանձին ուշադրություն է նվիրված Հռիփսիմեի տաճարին, որի վանահայրն է եղել Կոմիտասը: Ըստ որում՝ հեղինակն ընտրել է Կոմիտասի ձեռնարկած զանազան շինարարական միջոցառումներից հատկապես Հռիփսիմեի տաճարի վերաշինությունը, որի աշխատանքներին ականատես է երևում հենց ինքը՝ հեղինակը:

Հռիփսիմեի տաճարի նկատմամբ ցուցաբերվող այս առանձնահատուկ վերաբերմունքը մեզ հղում է դեպի Հռիփսիմեի տաճարի միաբան Խոսրովիկը, որն ըստ Ալիշանի, տաճարի վանահայր է զարձել Կոմիտասից անմիջապես հետո² և որը, հավանաբար, հենց նույն Խոսրով պատմագիրն է (Խոսրով և Խոսրովիկ անունները հաճախ փոխարինաբար են գործածվում):

Մեր այս ենթադրության օգտին է խոսում, վերոհիշյալ փաստերից բացի, նաև Հռիփսիմեի գերեզմանի մատրան որմի վրա փորագրված մի արձանագրություն, որի մեջ Խոսրովիկը Հռիփսիմեին դիմում է, համարյա, նույն ոգեշունչ սճով, ինչպիսին հանդիպում ենք Սերեոսին վերագրվող Պատմության հեղինակի մոտ:

Սերեոսին վերագրվող Պատմություն.

«Ո՛վ մարգարիտ, որ ոչ ծովածին, այլ մարգարիտ, որ ծնեալ ի Թագաւորանկան ազգէ...» և այլն³:

Խոսրովիկի արձանագրություն

«Ո՛վ հրաշափառ և երջանիկ վկայ անբաժանելի ծոցածին հօր...» և այլն⁴:

Արձանագրության տակ ստորագրել են երեք հոգի. «Յակովբ քահանայ սուրբ կաթողիկե արհիեպիսկոպոսարանին: Ես Խոսրովիկ ծառայ սուրբ Հռիփսիմեի սուրբ ուղղին: Ստեփաննոս»: Պարզ երևում է, որ բնագիրը կազմել է անձամբ Խոսրովը: Ի տարբերություն մյուսների՝ նա արձանագրության մեջ իր մասին գրել է՝ «Ես Խոսրովիկ»: Այս հանգամանքը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ Խոսրովիկին բացահայտում է որպես գրողի: Նրան է հանձնարարվել կազմել արձանագրության բնագիրը, կնշանակի՝ նա հայտնի է եղել որպես գրող, մատենագիր⁵:

¹ Դվինի 645 թ. ժողովը, վրաց բաժանումը, հայ և հարևան եկեղեցիների փոխհարաբերությունները և այլն:

² Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 238:

³ Սերեոս, Երևան, 1939, էջ 89:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 328:

⁵ Խոսրովիկի մատենագիր լինելը հնարավոր է համարել նաև Ալիշանը («Այրարատ», էջ 238), սակայն նա Խոսրովիկին նույնացրել է Խոսրով Թարգմանչի հետ, որը Ալիշանի մոտ ամենուրեք հանդես է գալիս որպես Ս. Սահակի վարքը գրող հեղինակ: Ի դեպ՝ այս Խոսրովին Ալիշանը մերթ ոչում է Ե զարուս («Այրարատ», էջ 238, «Հայագատում», էջ 51), մերթ՝ Թ («Հայագատում», էջ 64: Այստեղ հայտնվում է, որ Ղևոնդ պատմիչից շատաչ կամ կակ անտարակոյս երևի Խոսրով անուամբ հին պատմիչ մի, և հաւանօրէն Ս. Սահակի վարքը գրող»):

Վերը ասացինք, որ Ալիշանը Խոսրովիկին համարել է տաճարի վանահայրը՝ Կոմիտասից հետո: Նույն կարծիքն է հայտնել նաև Աճառյանը¹: Մենք դժվարանում ենք բաժանել բանասերների կարծիքը Խոսրովիկի վանահայրության մասին, որովհետև արձանագրության մեջ այդ առթիվ ոչինչ չի ասված: Մեզ համար անառարկելի է մնում այն, որ Խոսրովիկը Հոփոսիմեի տաճարի միաբաններից մեկն է եղել: Եվ նա է, հավանաբար, Սերեոսին վերադրվող Պատմության հեղինակը: Մոտ կանգնած լինելով կոթողիկոսարանին՝ նա այնտեղից է վերցրել Կոմիտասի և Մողեստոսի նամակները, ինչպես նաև Վահրամ Մեհրեանդակի երկու նամակն ու Մուշեղի պատասխանը, Կոստանդին կայսրին ուղղված Գավանուսյան թուղթը և այլն: Այս պաշտոնական գրադրությունները միայն կաթողիկոսարանում կարող էին գտնվել:

Ամփոփելով մեր ասածները՝ մենք գտնում ենք, որ անհիմն պետք է համարել Շահխաթունյանի ենթադրությունը այն մասին, թե իր գտած գրվածքի հեղինակը Բագրատունյաց եպիսկոպոս Սերեոսն է: Միջնադարյան պատմիչների վկայությունները Սերեոսի Պատմության մասին՝ չեն համապատասխանում Շահխաթունյանի հայտնաբերած ձեռագրում գտնվող այն անխորադիր գրվածքին, որի վրա նա մակագրել է «Սերէոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւնի Հերակլն»: Այս անհամապատասխան վերնագիրը մինչև այժմ սքողել է բննարկվող պատմական հետաքրքիր գրվածքի բուն բովանդակությունը, որն է՝ հայոց քնդհանուր պատմություն: Ժէ՛ դարի ահանավոր մատենագետ-ուսուցիչ Վարդան Բաղիշեցին ներկա երկի հեղինակ է նշում Խոսրով անունով մեկին, որը, մեր կարծիքով, Հոփոսիմեի տաճարի միաբան Խոսրովիկն է: Կիրակոս Գանձակեցու, Մխիթար Այրիվանեցու, Ղազար Ջահկեցու ցուցակներում, ինչպես նաև մյուս անտիպ և տպագիր աղբյուրներում հիշատակվող Խոսրովը, ամենայն հավանականությամբ այս նույն Խոսրովիկն է: Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Սերեոսի գրած Հերակլի պատմությունը դեռ չի գտնված:

2. «ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ»-Ի ՀԵՂԻՆԱԿԸ ՎԱՐԴԱՆ ԲԱՂԻՇԵՑԻՆ ՉԷ

Մատենադարանի ձեռագրերում հանդիպում են տարբեր ժամանակներում կազմված մատենագիտական ցուցակներ, որոնք պարունակում են արժեքավոր տվյալներ հայ մատենագրության հայտնի և անհայտ նմուշների մասին: Նրանց օգնությամբ երբեմն բացահայտվում են բանասիրությանը վերաբերող կարևոր իրողություններ:

Այդպիսի ցուցակներից մեկը՝ «Պատմագիրք հայոց» խորագրով, գետնդրված է Մատենադարանի № 2271 ձեռագրում, որի գրության ժամանակն է 1724 թվականը²:

¹ Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 541:

² Այս ուշագրավ մատենագիտական երկի ուսումնասիրությունը ժամանակին մեզ հնարավորություն տվեց բացահայտելու «Պատմութիւն վասն ազգին նետոզաց» գրվածքի իսկական հեղինակին (Գրիգոր պատմիչ), ինչպես նաև՝ ճշտելու մի բանի բանասիրական հարցեր:

«Պատմագիրք հայոց»-ին նվիրված մեր զիտողությունները ամբողջությամբ կարդացել ենք Երևանի Պետական համալսարանի ուսանողների զիտական կոնֆերանսում՝ 1946 թ. գարնանը, ապա՝ նույն թվականի հունիս ամսին այն ներկայացրել ենք Համալսարանի Պետական քննական հանձնաժողովին որպես զիպլոմային աշխատանք:

Ն. Ակինյանը այս երկը հրատարակել է որպես Վարդան Բաղիշեցու գործ¹:

Վարդանը ժէ դարի ամենահմուտ մատենագետներից մեկն է: Նա կազմել է Բաղեշի Ամրոցու վանքում պահվող ձեռագիր և տպագիր գրքերի ցուցակը²: Ըստ Ակինյանի՝ նրան է պատկանում նաև «Վասն պատմադրաց հայոց» խորագիրը կրող մի այլ մատենագիտական ցանկ³: Վարդանը վերանորոգել և ընդօրինակել է տվել բազմաթիվ գրքեր, հավաքել և հայանի է դարձրել հայ մատենագիրների երկերը, վանքերում հիմնադրել է մատենադարաններ, ավանդել է պատմություն և գրականություն⁴: Վարդանին ենք պարտական Ղազար Փարպեցու Պատմության և Սերեոսին վերագրվող երկի մայր ձեռագրի համար, որն ընդօրինակվել է նրա հանձնարարությամբ և այժմ պահվում է Մատենադարանում (ձեռագիր № 2639): Այս ձեռագիր ժողովածուում գտնվում են նաև Կորյունի, Ազաթանդեղոսի, Խորենացու, Եղիշեի և Մեսրոպ Վաչոցձորեցու երկերի լավագույն օրինակները:

Ինչպես տեսնում ենք, Ակինյանը բավականաչափ հիմքեր է ունեցել՝ Վարդանին «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը համարելու համար. «Ո՛վ կարող է ըլլալ ցանկերուս հեղինակը այս ժէ դարուն: Միակ անձ մը կը ցցուի այս շրջանիս մեր առջև, որ բոլոր թափով հետամուտ է պատմական գրականության, որ ոչ աշխատանք և ոչ դրամ կը խնայէ կազմելու լիակատար հարածոյր մը հայ և օտար պատմագիրքերու և դանոնք օրինակութեամբ մատչելի ընելու ընդհանուրին: Այդ Վարդան Վ. Բաղիշեցին է»⁵:

Ինչքան էլ հավանական լինի բազմալատտակ դիտնականի այս ենթադրությունը՝ փաստերը մերժում են այն: «Պատմագիրք հայոց»-ի ուշագիր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն հորինել է մի անհայտ հեղինակ, որը Վարդան Բաղիշեցու հետ կապ չունի:

Քերհնք մեր ասածը հաստատող մի բանի փաստեր:

1. «Պատմագիրք հայոց»-ում հանդիպում ենք այսպիսի մի հատվածի. «Պատմագիրք սուրբ ժողովոյն Եփեսոսի և Քաղկեդոնի և ամենայն թուղթք, որ ի նոսա ընթերցան, թարգմանեալ եղև ի լատինացոց լեզուէ, ձեռամբ Գեորգոս Կոստանդինուպոլսեցոյ ի ժամանակս քուականութեան հայոց ՌՃԿ»⁶:

Այս հատվածից պարզ երևում է, որ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը ՌՃԿ (1711) թվականին կենդանի է եղել:

Վարդան Բաղիշեցին, սակայն, մահացել է 1704 թվականին: Հետևաբար նա չէր կարող լինել այս գրվածքի հեղինակը:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 55—63: «Բաղեշի գործք», Վիեննա, 1952, էջ 294—307:

² «Արարատ», 1903, էջ 178—189:

³ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 63—65:

⁴ Վարդանի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 17—66:

⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 53:

⁶ Նույն տեղում, 1952, էջ 61: Ակինյանը, ստանց որևէ փաստի, ՌՃԿ (1711) թվականին վերաբերող տեղեկությունը համարում է հետագա ներմուծում. «...Կրնանք մտածել, թէ Մսոսէս Զուղայեցի (№ 2271 ձեռագիր ժողովածուի կազմողը—Մ. Ա.) յաւելուածներ մուծած ըլլայ իր օրինակին մեջ»: № 2271 ձեռագիրք և «Պատմագիրք հայոց»-ի ընդգիրք նման ենթադրություն անելու հիմք չեն տալիս:

2. «Պատմագիրք հայոց»-ի տվյալներից երևում է, որ նրա հեղինակը ծանոթ է եղել Նղիշի Վարդանանց պատմության միայն թերի օրինակին. «Նղիշէ վարդապետ, որ է պատմութիւն նահատակութեանց սրբոց, Ղևոնդեանցն և Վարդանանցն. թէպէտ և զպատերազմունսն սրբոյն Վարդանայ, որ նախան զնահատակիլն, րսա պատմագրաց, այժմ ոչ գտանի ուրեք, զոր արարեալ է ևս սրբոյն Նղիշէի»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակի ձեռքի տակ եղած Նղիշի Պատմությունը բովանդակել է միայն նահատակությունների պատմությունը, իսկ պատերազմի նկարագրությունը «այժմ ոչ գտանի ուրեք»:

Այս տվյալը հակասում է Վարդան Բաղիշեցու մասին մեր ունեցած տեղեկություններին:

Մատենադարանում, ասացինք, պահվում է Վարդան Բաղիշեցու պատվիրով բնագործի ված № 2639 ձեռագիր ժողովածուն, որտեղ, ի թիվս մյուս բնագրերի՝ զետեղված է նաև Նղիշի Վարդանանց պատմությունը: Ի տարբերություն «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակի ձեռքի տակ գտնված օրինակի, այստեղ Վարդանանց պատմության բնագիրը լրիվ է: Այսպիսի բնագրի մասին Վ. Բաղիշեցին չէր կարող գրել. «զպատերազմունսն սրբոյն Վարդանայ... այժմ ոչ գտանի ուրեք»: Պարզ է, որ այս խոսքերի հեղինակը բոլորովին ուրիշ անձնավորություն է:

3. «Պատմագիրք հայոց»-ում Ղազար Փարպեցին ներկայացված է այսպես. «Ղազար Փարպեցի. ճարտասան պատմագիրք. սկիզբն արարեալ ի մահուանէ սրբոյն Սահակայ (439 թ.—Գ. Ա.) մինչև ի մահն Զենոնի կայսեր»²: Իրականում Փարպեցու Պատմությունն սկսվում է Արշակունյաց թագավորության բաժանումից (387): Իսկ Զենոն կայսեր մասին ոչ մի հիշատակություն չկա այնտեղ: Կնշանակի՝ «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը կամ ճիշտ պատկերացում չի ունեցել Փարպեցու Պատմության մասին, կամ էլ ձեռքի տակ ունեցել է Պատմության աղճատ մի օրինակ: Մինչդեռ Վարդան Բաղիշեցուն պատկանած № 2639 ձեռագրում գտնվող Փարպեցու Պատմության բնագիրը լրիվ է: Ուստի նա չէր կարող այդ երկի մասին սխալ տեղեկություններ հաղորդել:

Այսքանն էլ բավական է ցույց տալու համար, որ Վարդան Բաղիշեցին «Պատմագիրք հայոց»-ի հեղինակը չէ:

Այժմ օգտակար լինի՞ր՝ անհրաժեշտ ենք համարում ճշտել «Պատմագիրք հայոց»-ի տպագիր բնագրում տեղ գտած մի քանի սխալ ընթերցվածներ:

Նկատի ունենալով, որ «Պատմագիրք հայոց»-ը հրատարակված է Մատենադարանի № 2271 ձեռագրի հիման վրա՝ ճշտումները կկատարենք այդ ձեռագրի և տպագիր բնագրի համադրության միջոցով:

«Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, էջ 56—62 Ձեռագիր № 2271, 213բ—215ա

էջ 56/ տող 24 արքայիւ

տող 29 արարեալ

57/16 ի ՌՃՄԹ քիւիւն

տ. 28 ի ԳՃԶ

213բ/ տող 2 արքայիւն

տող 5 առեալ

տ. 19 ի ԳՃՄԹ քուիւն

214ա/1 ի ԳՃԼ

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 56:

² Անդ:

58/12 վասն քարարաց	տ. 12 վասն ազգին քարարաց
տ. 28 նոյն	214ա/23 սոյն
տ. 59 եկեղատիկայ	214բ/12 եկեղատիկայ
61/3—6 որ...երկուքն...երեւին	215ա/11—13 զոր...զերկուսն...
անուանին...եղեն	երկի...անուանի...եղև
62/33 որ	215բ/19 զորս

Մտտ 20 սխալ ընթերցվածքներից մենք նշեցինք միայն 9-ը: Մնացածները երկրորդական նշանակություն ունեն:

3. Է. ԴԱՐՈՒՄ ԶԱՔՆՈՍ ՊԱՏՄԻՉ ՉԻ ԵՂԵԼ

Հայ բանասիրությանը հայտնի է է դարի մի պատմիչ՝ Զաքենու անունով. «Զակքէոս պատմագիրք», Բ հատոր, սկսեալ ի բանից առաքելոց, մինչև ի ՃԾ թիւ»¹: Ալիշանը «Հայագատում»-ում նրան հատկացրել է առանձին հատված, որտեղ գրել է. «երկրայութեամբ է-Ն դարու կամ հնագոյն ևս համարիմք այս անձանոթ անձը, որոյ յիշատակը՝ միայն Նոր Զուղայի ձեռագրաց ցանկի մի մէջ նշանակուած է, իբր եկեղեցական պատմիչ...»²: Նույն պատմիչի մասին Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»-ում ասված է. «Զակքէոս, անձանոթ պատմիչ է դարու. գրել է եկեղեցական պատմություն՝ սկսած առաջյալներից մինչև 700 թ.: Զեռագիրը գանձվում է Նոր Զուղայի գրադարանում...»³:

Ինչպես տեսնում ենք, Զաքենուի գոյությունը հաստատվում է մի ձեռագրի միջոցով, որը «գանձվում է Նոր Զուղայի գրադարանում»: Ըստ Ալիշանի՝ այդ ձեռագրում հիշատակվում է Զաքենուի միայն անունը և երկի բովանդակությունը, իսկ Աճառյանը հայտնում է, որ Զաքենուի ամբողջ գործն է գանձվում Նոր Զուղայի գրադարանում:

Մեր նպատակն է ցույց տալ, որ է դարում Զաքենու պատմիչ գոյություն չի ունեցել:

Սկսենք «Նոր Զուղայի ձեռագրաց ցանկից»:

1839 թ. փետրվարի 29-ին Ստեփանոս քահանա Տեր-Հոհանյանցը Վենետիկի Մխիթարյան ուխտի արքահայր Սուքիաս Սոմային ուղղած իր նամակում հայտնում է, թե ինքը գտել է ձեռագրաց մի ցուցակ, որը, հավանաբար, Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքում պահվող ձեռագրերի ցուցակն է⁴: Նամակի հետ միասին նա Վենետիկ է ուղարկում իր գտած ցուցակի ընդօրինակությունը: Հետագայում Ալիշանը, Զարրհանալյանը և ուրիշ բանասերներ օգտվելով այդ վավերագրից՝ ամենուրեք այն ներկայացրել են որպես իսկապես Նոր Զուղայի ձեռագրաց ցուցակ:

Սակայն այժմ արդեն հայտնի է, որ այս վավերագիրը ոչ թե որևէ առանձին վանքում պահվող ձեռագրերի ցուցակ է, այլ հանդիսանում է հենց նույն «Պատմագիրք հայոց» երկը, որի սկզբնագիրք, ինչպես ասացինք, գանձվում է Մատենադարանի № 2271 ձեռագրում:

¹ Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 72:

² Անգ:

³ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատ. Բ, Երևան, 1944, էջ 202:

⁴ Ա. թ ա ն ա ս, Ժ ա ո ռ և թ ու ղ թ թ, Վենետիկ, 1899, էջ 2—է: Տե՛ս նաև «Հանդէս ամսօրեայ», 1932, էջ 54:

Տեր-Հոհանյանցը «Պատմագիրք հայոց»-ը ներկայացնելով որպես նոր Զուղայի ձեռագրաց ցուցակ՝ շփոթի մեջ է զջել բանասերներին: Զարմանալի է, սակայն, որ վերջիններս չեն նկատել Տեր-Հոհանյանցի ցուցակի և «Պատմագիրք հայոց»-ի նույնությունը: Հայտնի է, որ Տեր-Հոհանյանցի նամակից դեռ 44 տարի առաջ՝ 1795 թվականին Հակոբ Այուբյանը Մադրասում հրատարակել էր «Պատմագիրք հայոց»-ի բնագիրը¹:

Բանասերների թյուրատեսությունը, թերևս, կարելի է բացատրել նրանով, որ Այուբյանը «Պատմագիրք հայոց»-ի բնագիրը հրատարակել է բազմաթիվ սեփական հավելումներով և կրճատումներով, որոնք այլափոխել են բնագիրը և այն հեռացրել Տեր-Հոհանյանցի ցուցակից: Բացի այդ՝ Այուբյանը «Պատմագիրք հայոց»-ը հրատարակել է իր հոդվածի հետ խառն, առանց սահմանազատման, որով ստացվորություն է ստացվում, թե այն՝ Այուբյանի սեփական հոդվածն է և ոչ թե առանձին վավերագիր:

Ի տարրերություն Մատենադարանի № 2271 ձեռագրում գտնվող բնագրի, որը «Պատմագիրք հայոց»-ի ամենահին և ամենաանաղարտ օրինակն է, Տեր-Հոհանյանցի ցուցակը լի է կղել սխալ ընթերցվածքներով, որոնք երբեմն բոլորովին աղճատել և անհասկանալի են դարձրել բնագիրը: Այդպիսիներից է, օրինակ, «Շապուհ պատմագիրք. որ է Ռմբլզաբերալայ ստրատելատին...»², փոխանակ՝ «Շապուհ պատմագիրք. որ է Պատմուրիւն սրբոյն Սմբատայ ստրատելատին...» և այլն:

Այս աղճատումներից մեկի արդյունք է, ահա, «է դարու պատմիչ Զակրէսը»:

Երբևէր Զաքեոսին վերաբերող հատվածները՝ «Պատմագիրք հայոց»-ի անաղարտ բնագրի և Տեր-Հոհանյանցի օրինակի համադրությամբ:

Տեր-Հոհանյանցի օրինակ

Ձեռագիր № 2271

«[Զակրէսս պատմագիրք.] Բ հատոր. Զաքէոս պատմագիրք. Բ հատոր սկսեալ ի բանից Առաքելոցն մինչև սկսեալ զինի բանից առքլին մինչև ի ճԾ թիւ»³:
 «[Զակրէսս պատմագիրք.] Բ հատոր. Զաքէոս պատմագիրք. Բ հատոր սկսեալ զինի բանից առքլին մինչև ի ճԾ թուին»:

Այս համադրությունից երևում է, որ Տեր-Հոհանյանցի օրինակում սկզբնադրի առկիին բառը սխալմամբ ընթերցվել է առաքելոցն, մինչդեռ պետք է լիներ Առաքելին: Ապա՝ սկզբնադրի ՌՃԾ տառերը Տեր-Հոհանյանցի օրինակում դարձել են ի ճԾ, որով 1701 (ՌՃԾ) թվականի փոխարեն ստացվել է 701 (ճԾ) այսինքն՝ ուղիղ 1000 տարվա կորուստ: Այս կորուստի հետևանքով Զաքեոսը ՃԸ դարից տեղափոխվել է Ը դար և դարձել «է—Ը դարու կամ հնագոյն ես» մի եկեղեցական պատմիչ, որը գրել է «առաքելացիների պատմությունը»: Իրականում «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված Առաքելը ՃԷ դարի նշանավոր պատմիչ Առաքել Գավրիթեցին է, որի Պատմությունը շարունակող և իրոք մինչև 1701 թվականը («մինչև ՌՃԾ թուին») հասցնող Զաքեոսը ոչ այլ ոք է, բան Զաքարիա Սարկավազը, որը հայտնի է նաև Զաքեոս անունով: Նա «Պատմագիրք հայոց»-ում նշված է հենց Առաքել Գավրիթեցուց անմիջապես հետո («զինի բանից Առաքելին»):

Այսպիսով, հերքվում է Զաքեոս պատմիչի գոյությունը է դարում:

¹ «Ազգագրութ», Մադրաս, 1795, էջ 188—192:

² Ալիշան, Հայագրատու, էջ 80: «Հանդէս ամսօրեայ», 1952, էջ 54:

³ «Հայագրատու», էջ 72: